

Milletler Cemiyeti ve Türk Arşivlerine Göre

GÜMRÜ'DEN LOZAN'A TÜRKLER VE ERMENİLER

NEJLA GÜNAY

✉ @ / otukennesriyat

YAYIN NU: 2368
KÜLTÜR SERİSİ: 1235

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NU: 49269

ISBN: 978-625-408-982-4

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50

Genel Müdür: Ertuğrul Alpay

Genel Yayın Yönetmeni: Göktürk Ömer Çakır

Editör: Ayşegül Büşra Paksoy

Kapak Tasarımı: Mahmut Doğan

Dizgi-Tertip: Mahmut Doğan

Baskı: Pelikan Basım Matbaa ve Ambalaj Sanayi Tic Ltd Şti
Kayabaşı Mah. Ulubatlı Hasan Cad. Nu: 2H, İç Kapı Nu: 19
Başakşehir-İstanbul
Tel: (0212) 613 79 55
Sertifika Nu: 40619

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Prof. Dr. Nejla Günay: Kahramanmaraş'ta doğdu. Gazi Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı'ndan mezun oldu. Yüksek lisans eğitimini "XVI. Yüzyılda Bursa Yahudileri" adlı teziyle, doktora eğitimini "Maraş Ermenileri" adlı tezi ile tamamladı. 2011 yılında doçent, 2018 yılında profesör unvanını alan Nejla Günay'ın çok sayıda bilimsel kitap ve makalesi bulunmaktadır. Bu çalışmaların çoğu Osmanlı ve Rus Ermenilerini konu almaktadır. Nejla Günay; İttihat Terakki ve Ermeniler, Taşnaksutyun Cemiyeti ile ilişkiler, Azerbaycan ve Ermeniler konusu ekseninde Osmanlı-Rus, Osmanlı-İngiliz ilişkileri hakkında makale ve tebliğler hazırlamıştır. Prof. Dr. Günay; Maraş ve Zeytun Ermenileri, Ahıska Türkleri, Müslümanların Anadolu'ya göçleri, Osmanlı toplum yapısı, Millî Mücadele ve spor tarihi konularında çok sayıda tebliğ sunmuş, makale ve kitap yayımlamıştır.

Tübitak'tan sekiz kez yayın teşvik ödülü alan Nejla Günay'ın bazı çalışmaları da en iyi araştırma dalında ödüllendirilmiştir. *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat Terakki ve Ermeniler* adlı çalışması her yıl düzenli olarak verilen Muhsin Yazıcıoğlu Ödülü'ne; *Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları* adlı çalışması Kahramanmaraş Kültürüne Hizmet Ödülü'ne layık görülmüştür. Günay, *Bellekten* ve *Gazi Akademik Bakış* başta olmak üzere birçok akademik dergide editörlük ve yayın kurulu üyeliği görevlerini üstlenmiştir. Ulakbim TR Dizin komite üyesidir.

Nejla Günay, Türk Tarih Kurumu Bilim Kurulu üyesidir. Millî Eğitim Bakanlığı Talim Terbiye Kurulu'nda Asılsız İddialar Komisyonu'nda görevlendirilmiştir. Bu kapsamda öğretmenlerin bilinçlendirilmesi ve ders kitaplarında Ermeni konusyla ilgili çalışmalara katkı vermiştir.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	09
TABLO, HARİTALAR, FOTOĞRAFLAR VE EKLER LİSTESİ	11
ÖN SÖZ	13
GİRİŞ	17

BİRİNCİ BÖLÜM

ERMENİLERİN TÜRKİYE TOPRAKLARINDA TEMELSİZ HAK İDDİALARI

1878 Yılında İmzalanan Antlaşmalarla Belirlenen Sınırlar	25
Rus Çarlığı'nın Yıkılmasından Sonra Ermeni Taleplerini Şekillendiren Gelişmeler	27
Paris Barış Konferansı'nda Ermenilerin "Yurt" Talepleri ve "Büyük ve Birleşik" Ermenistan Kurma Stratejisi	28
Paris Barış Konferansında Ermeni-Kürt İş Birliği ve Ermenilerin Homojen Nüfus Oluşturma Taktiği	36
San Remo Konferansı ve Sevr Antlaşması	39
Sevr Antlaşması'na Türk ve İslam Dünyasının Tepkisi	45
Ermenilerin "Ermeni Yurdu" Konusunda Milletler Cemiyeti ve Diğer Devletler Nezdindeki Girişimleri	47
İngiliz Kamuoyunun Ermeniler İçin "Millî Yurt" Önerileri	57
Lozan Konferansı'nda Ermenilerin Talepleri	67
Lozan Konferansı'nda Türk Tarafının Ortaya Koyduğu Görüşler ve Konferansın Ermeni Yurdu Talebini Reddetmesi	73

İKİNCİ BÖLÜM

ERMENİLERİN SOYKIRIM İDDİALARI VE BUNUN DOĞRU OLMADIĞINI GÖSTEREN BELGELER

Ermenilerin Doğu Anadolu ve Çukurova'da Nüfus Çoğunluğu Olduğuna Dair İddiaları ve İstatistikler	85
ERMENİLERİN NÜFUSU VE SOYKIRIM İDDİALARININ GERÇEK OLMADIĞINI GÖSTEREN BELGELER	89
Ermenistan Cumhuriyeti'nin 28 Kasım 1920'de Gümrü'de Verdiği Nota ve TBMM Heyetinin Cevabı	89
Hatisyan Notasına Türk Heyetinin Cevabı	93
Rus İstatistikleri ile Milletler Cemiyeti Arşivi'ndeki Bazı Nüfus Verileri	95
1921-1922 Arasında Türkiye'de Kalan Ermenilerin Sayısı ve Durumu	100

SONUÇ.....	107
KAYNAKLAR	109
EKLER.....	117
Ek 1a: Türk Heyetinin Lozan Konferansı'nda sunduğu nüfus istatistikleri (TDA. 571-34854-137556-13, 1922.11.01).	117
Ek 1b: Türk Heyetinin Lozan Konferansı'nda sunduğu nüfus istatistikleri (TDA. 571-34854-137556-13, 1922.11.01).	118
Ek 1c: Türk Heyetinin Lozan Konferansı'nda sunduğu nüfus istatistikleri (TDA. 571-34854-137556-13, 1922.11.01).	119
Ek 1d: Türk Heyetinin Lozan Konferansı'nda sunduğu nüfus istatistikleri (TDA. 571-34854-137556-13, 1922.11.01).	120
Ek 1e: Türk Heyetinin Lozan Konferansı'nda sunduğu nüfus istatistikleri (TDA. 571-34854-137556-13, 1922.11.01).	121
Ek 1f: Türk Heyetinin Lozan Konferansı'nda sunduğu nüfus istatistikleri (TDA. 571-34854-137556-13, 1922.11.01).	122
Ek 2a: Ermenistan Cumhuriyeti'nin 28 Kasım 1920'de TBMM Heyetine verdiği nota (BOA. HR. İM., 59-4, [28 Kasım 1920]).	123
Ek 2b: Ermenistan Cumhuriyeti'nin 28 Kasım 1920'de TBMM Heyetine verdiği nota (BOA. HR. İM., 59-4, [28 Kasım 1920]).	124
Ek 2c: Ermenistan Cumhuriyeti'nin 28 Kasım 1920'de TBMM Heyetine verdiği nota (BOA. HR. İM., 59-4, [28 Kasım 1920]).	125
Ek 2d: Ermenistan Cumhuriyeti'nin 28 Kasım 1920'de TBMM Heyetine verdiği nota (BOA. HR. İM., 59-4, [28 Kasım 1920]).	126
Ek 2e: Ermenistan Cumhuriyeti'nin 28 Kasım 1920'de TBMM Heyetine verdiği nota (BOA. HR. İM., 59-4, [28 Kasım 1920]).	127
Ek 2f: Ermenistan Cumhuriyeti'nin 28 Kasım 1920'de TBMM Heyetine verdiği nota (BOA. HR. İM., 59-4, [28 Kasım 1920]).	128
Ek 2g: Ermenistan Cumhuriyeti'nin 28 Kasım 1920'de TBMM Heyetine verdiği nota (BOA. HR. İM., 59-4, [28 Kasım 1920]).	129
Ek 2h: Ermenistan Cumhuriyeti'nin 28 Kasım 1920'de TBMM Heyetine verdiği nota (BOA. HR. İM., 59-4, [28 Kasım 1920]).	130
Ek 2i: Ermenistan Cumhuriyeti'nin 28 Kasım 1920'de TBMM Heyetine verdiği nota (BOA. HR. İM., 59-4, [28 Kasım 1920]).	131
DİZİN.....	133

TABLO, HARİTA, FOTOĞRAF VE EKLER LİSTESİ

Tablo 1: Altı vilayet ile Adana’da Türk ve Ermeni nüfusları

Tablo 2: Altı vilayette Ermeni ve Müslüman nüfus ile oranları

Tablo 3: 1914 yılında Rusların hazırladığı resmî Kafkasya Salnamesinde yer alan nüfus bilgileri

Tablo 4: James Barton’un tespitine göre 1913 yılında Osmanlı Devleti’nin bazı vilayetlerinin nüfusu

Tablo 5: Hatisyan notasına göre Ermeni nüfusu

Tablo 6: Nansen Pasaportu almak için başvuran Ermeni mülteciler

Tablo 7: McCarthy’e göre Ermeni mültecilerin sayısı

Tablo 8: 1921 yılında Türkiye’deki Ermeni nüfus

Tablo 9: Yunan ordusuyla birlikte Türkiye’den ayrılan Ermeniler

Tablo 10: Dünya genelindeki Ermeni nüfusu

Tablo 11: 1922 yılında Türkiye Ermenilerinin toplam sayısı

Harita 1: Berlin Antlaşması’na göre Kafkas ve Doğu sınırlarını gösteren Almanca harita

Harita 2: Ermenilerin “Büyük ve Birleşik Ermenistan” talebini ortaya koyan harita

Harita 3: Sevr Antlaşması’na göre tasarlanan Ermenistan’ın sınırları

Harita 4: Londra Konferansı’nda Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri tarafından teklif edilen sınırları gösterir harita

Harita 5: Arnold Toynbee tarafından tasarlanan Ermeni Millî Yurdu

Harita 6: Ruslar tarafından 1914 yılında hazırlanan Kafkasya Haritası ve Nüfusu

Belge 1: Arnold Toynbee’nin Ermeni Millî Yurdu Planına göre belirlediği bölgeler

Belge 2: Arnold Toynbee tarafından hazırlanan Ermeni Millî Yurdu planı.

Fotoğraf 1: Lozan Konferansında Türk Heyeti Başkanı İsmet Paşa konuşurken

Fotoğraf 2: Lozan Konferansına katılan Türk Heyeti.

Fotoğraf 1: 5 Şubat 1920 tarihli Boevaya Pravda gazetesi

Ek 1: Türk Heyetinin Lozan Konferansı’nda sunduğu nüfus istatistikleri

Ek 2: Alexander Hatisyan’ın 28 Kasım 1920’de Gümrü’de, TBMM Heyetine verdiği nota.

ÖN SÖZ

Ermeni tarih yazımında bazı kavramların yerli yerinde kullanılmadığı düşünülmektedir. Ermenilerin 1915 yılında Osmanlı Hükûmeti tarafından bir savaş tedbiri olarak imparatorluğun cephe hattından uzak güney bölgelerine “sevk ve iskân” edilmesi kararıyla ilgili olarak “tehcir” ifadesi de kullanılmıştır. Arapçada göç etme anlamında kullanılan farklı kelimeler olduğu ve bunların çok farklı anlamlar taşıdığı bilinmektedir. Mesela rihlet/رحلات kelimesi “göç eden, ancak geri dönmeyenler” için kullanılmaktadır.¹ Hicret/ هجرت ise “kendi memleketini terkle başka bir yere gitme, göçme, tebdili memleket” anlamına gelir.² Hicret edenler geri dönebilirler. Bu sebeple Hz. Muhammed’in Mekke’den Medine’ye göçü hicret olarak adlandırılmıştır. Çünkü Resullullah Mekke’ye geri dönmüştür. “Hicret”, kelimenin mastar hâlidir. Tehcir/ تهجير ise kelimenin mutaaddi fiil hâlidir ve “yola çıkma, gün doğumunda seyahat etme” anlamına gelmektedir.³ Dolayısıyla tehcir edilenler geri dönebilirler anlamına gelir. Sözlük anlamından yola çıkılarak zorunlu göç için de “tehcir” kelimesi kullanılmıştır. Bu tür göçürmeler Osmanlı Devleti dışındaki devletlerde de görülen bir iskân ve cezalandırma yöntemi olup, Osmanlılarda bu kelimenin fazla bir kullanım alanı yoktur. Kitlesele sevk ve nakilleri tanımlamak için daha çok “sürgün” ifadesine yer verilmiştir. Bireysel cezalandırmalar, *nefy* ve *iclâ* gibi kelimelerle ifade edilmiştir. Tehcir, Osmanlı Devleti’nde bir iskân metodu olan sürgün uygulamasıyla büyük ölçüde örtüşür. Bununla birlikte tehcir, I. Dünya Savaşı sırasında Ermeni vatandaşların tabi tutulduğu geçici sevk ve iskân uygulamasının genel adımıymış gibi kullanılmıştır. Hâlbuki 1915 yılında çıkarılan “Sevk ve İskân Kanunu”, göç etme kapsamına alınan Osmanlı vatandaşlarının devlet gözetiminde, belli güvenlik tedbirleri altında devletin sınırları içerisinde belirlenen menzillere ulaştırılması ve iskân edilmesi gerektiği yönündeydi.⁴ Bu yüzden “tehcir” Osmanlı Hükûmeti’nin 27 Mayıs 1915 tarihinde çı-

¹ Ş. Sâmi, *Kâmûs-i Türki*, Dersaadet 1317, s. 660.

² Ş. Sâmi, *age.*, s. 1506.

³ <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/tehcir> (Erişim Tarihi: 12.12.2026).

⁴ Kemal Beydilli, “Tehcir”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, s. 319-323.

GİRİŞ

Ermeniler; İran, Rus Çarlığı ve Osmanlı Devleti sınırlarında yaşayan bir topluluktur. Rusya’da yaşayan Ermeniler bu devletin Osmanlı politikası sebebiyle daha çok Kafkasya bölgesinde toplanmıştır. Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler ise devletin doğu, batı ve güney bölgelerinde dağınık olarak yerleşmişlerdir. Ermeniler, Kırkor Lusavoriç tarafından ortaya atılan kendilerine özgü bir mezhebe bağlıdırlar. Dolayısıyla Ermenilerin mezhebi millî ve kendilerine özgüdür. Zaman içerisinde Osmanlı vatandaşı olan bazı Ermeniler Katolik ya da Protestanlık mezheplerini kabul etmişler ve bir cemaat olarak kabul görece kadar kalabalıklaşmışlardır. Ermenilerin hiyerarşik bir yapılanmaya sahip dinî merkezleri vardır. Bunlar ağırlıklarına göre; Eçmiyazın Katolikosluğu, Ahtamar Katolikosluğu ve Sis Katolikosluğu şeklinde sıralanmaktadır. Ermenilerin, Kudüs Ermeni Patrikhanesi ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi adlı dinî yapılanmaları da bulunmaktadır. XIX. yüzyılda Rusya sınırlarına dâhil olan ve bu sebeple genellikle Rus vatandaşı din adamları arasından seçilen Eçmiyazın Katolikosu’nun en üst ruhanî lideri olarak Ermeniler üzerindeki etkisi çok büyüktür. Osmanlı Ermenileri de dinî hiyerarşi açısından Eçmiyazın’ın mutlak üstünlüğünü kabul etmekle beraber, cemaat işleri bir Patrik tarafından idare edilen İstanbul Ermeni Patrikhanesi aracılığıyla yürütülmüştür.

Ermeniler, tarih boyunca bağımsız devlet kurma konusunda zorlanmışlardır. Anadolu’da Çukurova ve çevresinde Haçlılara bağlı olarak kurdukları “Kilikya Ermeni Krallığı” 1375 yılında Memlukler tarafından yıkılmıştır. Ermeniler, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Büyük Devletlerin desteğini alarak devlet kurmaya çalışmışlardır. Bunun için özellikle Osmanlı topraklarında komitalar kurup terör eylemleri gerçekleştirmişler; bu eylemleri, 1905 yılında Osmanlı Padişahı II. Abdülhamit’e suikast girişimine kadar vardırımlardır. Ermeniler, terör yoluyla başarılı olamayınca liberal reformlardan yararlanma yoluna yönelmiştir. Bunun sonucunda Osmanlı Devleti’nin bütünlüğünün korunmasını ve Meşrutiyet’in yeniden ilan edilmesini isteyen Müslüman muhalefetin başını çeken İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni komitalarından Taşnaksutyun

BİRİNCİ BÖLÜM

ERMENİLERİN TÜRKİYE TOPRAKLARINDA TEMELSİZ HAK İDDİALARI

1878 Yılında İmzalanan Antlaşmalarla Belirlenen Sınırlar

İran, Kafkasya ve Anadolu'da yaşayan Ermeniler, buralarda devlet kuramamışlar ve nüfus çoğunluğu elde edememişlerdir. Rusların Kafkasya'da yayılmasıyla burada Ermeni nüfusu artmaya başlamıştır. Rusya, 1813 Gülistan Antlaşması ile Kaçarlar Devleti'nden Bakü, Gence ve Karabağ'ı; 1828 Türkmençay Antlaşması ile Revan ve Nahçıvan'ı almıştır. Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması ile Ahıska, Anapa ve Poti Rusya'ya bırakılmıştır. İki devletin 1878 yılında imzaladığı Ayastefanos Antlaşması Ermenileri ilgilendiren daha kapsamlı hükümler içermektedir. Buna göre;

Ermenilerin Rusya askerlerinin idaresinde olup Osmanlı'ya iade edilecek yerlerde Kürtlerden ve Çerkeslerden emniyetlerinin istikmâli, Osmanlı'daki Rus tebaasına umumi af, İran hududunun temdidini, ...müskülât-ı maliye sebebiyle, arazi terki suretiyle tesviye, Tulca, Sünne, Mahmudiye, İsakçı, Maçin, Babadağı, Hırsova, Köstence, Mecidiye terk olunacak; Kars, Ardahan, Batum, Bayezid, Soğanlı, Karadeniz'den Hopa Çayı, Çoruh, Artvin, Tortum, Gazlıgöl'den eski İran hududuna kadar olan yer bir milyar yüz milyon ruble mukabili terk edilecek, ...terk edilen mahal ahalisi isterse mallarını satıp başka yerlere gidebilecek, gitmeyenler Rusya tebaası olacak, mîrî ve vakıf malları komisyonca kararlaştırılacak, kale ve terk edilecek yerlerdeki Osmanlı malları da komisyonca kaldırılacak; Rumeli ve Anadolu'da seyahat edenler, Ruhbanlar diğer milletlerin papazları gibi olacak, Rusya ordusunda yer alan Osmanlı tebaası (Ermeniler kastediliyor) cezalandırılmayacaktır.¹

Bu antlaşmada yer alan sınırlarla ilgili hükümler daha sonra imzalanan Berlin Antlaşması ile bazı değişikliklere uğramıştır. İngiltere'nin ısrarı sonucunda Eleşkirt Ovası ile Bayezit şehri Türklerde kaldı. Fakat "savaş tazminatı karşılığı" olmak üzere "Elviye-i Selâse"nin yani Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'ya bırakılması kararlaştırıldı.² Böylece Osmanlı-Rus sınırı Erzurum'a dayandı.³ Antlaşma metninden de

¹ BCA. 110-9-1-355-0-149 (07.03.1878).

² Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 97.

³ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Millî Savunma Bakanlığı Arşivi (ATASE)*. 110-9-1-3 /57-0-101. Ayrıca bk. Ömer Erden, *Türkiye'nin Doğu Sınırının Oluşumu*

anlaşılacağı üzere, Osmanlı Devleti'nin Kars dâhil Kafkasya'da bulunan ve nüfus çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu topraklarını Rusya'ya bırakmak zorunda kalmasının temel sebebi, Osmanlı maliyesinin kötü vaziyeti ve savaş tazminatı ödeyecek durumda olmamasıydı. Ayastefanos Antlaşması'nda yer alan hükümden anlaşıldığına göre; Kars, Ardahan, Batum ve diğer Osmanlı topraklarının Rusya'ya bırakılması konusunun, Ermenilerle ilgili olmadığı görülmektedir.

Harita 1: Berlin Antlaşması'na göre Kafkasya ve Doğu sınırlarını gösteren Almanca harita, [13 Temmuz 1878]. ATASE. 110-9-1-3.57-0-101.

İKİNCİ BÖLÜM

ERMENİLERİN SOYKIRIM İDDİALARI VE
BUNUN DOĞRU OLMADIĞINI GÖSTEREN
BELGELER

Ermenilerin Doğu Anadolu ve Çukurova'da Nüfus Çoğunluğu Olduğuna Dair İddiaları ve İstatistikler

Ermenilerin nüfusuyla ilgili bilgiler muhtelifdir. Osmanlı Ermenilerinin nüfusunu farklı tarihlerde yayımlanmış kaynaklar 1.400.000-1.650.000 arasında göstermektedir: Cuinet (1892-1894) 1.475.011;¹ Lynch (1901) 1.325.246;² Justin McCarthy 1.602.000;³ Richard G. Hovannisian (1969) 1.5-2.000.000;⁴ İstanbul Ermeni Patrikhanesi 1913 yılı için 1.915.65;⁵ Ermeni Patrikhanesi verilerini esas alan Lepsius 1.845.000⁶ şeklinde vermektedir. Avetis Aharonyan'ın 21 Ocak 1922 tarihinde Fransız diplomat Emmanuel de Peretti de La Rocca ile yaptığı röportaj sırasında Türkiye'deki Ermeni nüfusun 1.500.000 olduğu konusunda mutabık kaldıkları görülmüştür.⁷ Ermenilerin Anadolu'daki nüfusu konusunda farklı kayıtlar tutulmakla beraber, bu sayının 1.500.000 civarında olduğu anlaşılmaktadır.

Ermeni dinî önderleri, Çukurova'daki Ermeni nüfusu hakkında "Kilikya, savaş öncesi dönemde yaklaşık 400.000 Ermeni nüfus barındıran bir bölgedir. Bugün bu sayı 150.000'e kadar düşmüştür." şeklinde bildirimde bulunmuşlardır.⁸ Ancak Adana'nın toplam nüfusu 400.000'dir ve ezici çoğunluk Türk'tür. Ermeni nüfus, en kalabalık oldukları dönemde bile 100.000'e ulaşmamaktadır. Dr. Barton'un 1913 yılında Anadolu'daki Ermeni nüfusuna dair verileri, Ermenilerin nüfus çoğunluğu iddialarını da 1915 yılında alınan sevk kararının Ermeni nüfusun yok olmasına sebep olduğu tezini de çürütmektedir.⁹

¹ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I-IV, Ernest Leroux, Paris 1891-1895. Cuinet, dört cilt olarak hazırladığı eserinde Osmanlı vilayetlerinin nüfus istatistiklerini ayrıntılı olarak vermektedir.

² H. F. B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, vol II, Longmans, Green and Co, London, New York 1901, p. 412-413, 428.

³ Justin McCarthy, *Türkler ve Ermeniler -Osmanlı İmparatorluğu'nda Milliyetçilik ve Çatışma-*, çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2024.

⁴ Hovannisian, *age.*, p. 37.

⁵ *Ermeniler, Sürgün ve Göç*, s. 23-24.

⁶ Lepsius, *age.*, p. LXV.

⁷ Avetis Aharonian, "From Sardarapat to Sèvres and Lausanne", *The Armenian Review*, volume XVIII, No: 3-71, Autumn 1965, p. 64.

⁸ League of Nations. R598-11-16739-16739, Cenevre 30 Ekim-3 Kasım 1921.

⁹ Uyanık, *age.*, p. 69.

ERMENİLERİN NÜFUSU VE SOYKIRIM İDDİALARININ GERÇEK OLMADIĞINI GÖSTEREN BELGELER

Ermenistan Cumhuriyeti'nin 28 Kasım 1920'de Gümrü'de Verdiği Nota ve TBMM Heyetinin Cevabı

Lozan'da Türkiye'den toprak alamayan Ermeniler, Türkiye'yi farklı sebeplerle suçlamaya başladılar. Bu da zaman içerisinde, Ermenilere "soykırım" yapıldığı iddialarına dönüştü. Ancak Ermenistan Cumhuriyeti'nin Eski Başbakanı ve Gümrü Konferansı Delegasyon Başkanı Alexander Hatisyan imzasıyla Türk Heyetine 28 Kasım 1920'de verilen ve Ermeni nüfusun ayrıntılarını gösteren nota bunun doğru olmadığını tüm açıklığıyla göstermektedir. Bu belge, Ermenistan Cumhuriyeti'ni yönetenlerin Paris Konferansı'ndaki talepleriyle de uyuşmakta ve onların nasıl bir tutum izlediklerini göstermektedir. Belgede, Ermenilerin 28 Kasım 1920 tarihi itibarıyla nüfusu, nüfusun bulunduğu yerler ayrıntılı olarak ortaya konmuştur. Hatisyan, bu belgede Türkiye ile ekonomik ve kültürel ilişkiler kurmak istediklerini de belirtmiştir. Ermenilerin nüfusunu özetle şu şekilde anlatmış ve bazı taleplerde bulunmuştur.¹⁹

Hatisyan'ın verdiği notadan anlaşıldığına göre; Ermeniler, hayali kurdukları ülkenin, Müttefikler eliyle kendilerine bahşedilmesini istiyorlardı. Ermenistan Cumhuriyeti'nin topraklarını genişletme isteği ve bunun gerekçesi şu şekilde açıklanmaktaydı:

Ermenistan'ın sınırları 3.500.000 kişiyi barındırabilecek büyüklükte olmalıdır. Ermenistan'ın ekonomik olarak gelişmesine imkân verilmesi ve

¹⁹ Hatisyan tarafından Türkiye'ye verilen nota için bk. BOA. HR. İM., 59-4, lef 1-(28 Kasım 1920). Bu belgenin tamamı için bk. EK 2. Öte yandan Alexander Hatisyan, anılarında, Gümrü'ye geldiğinde 28 Kasım 1920 günü bu notayı Türk Heyeti'ne verdiğini belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. *Hatisyan 1930*, s. 324. Ayrıca Aharonian; 7 Ocak 1920'de Londra'da İngiliz, Fransız ve İtalyan askerî uzmanlarla yaptığı görüşmede, muhataplarının Kafkasya ve Ermenistan'daki nüfus istatistikleri hakkında farklı bilgileri olduğunu anlayınca, onlara kendi hazırladıkları nüfus istatistiklerinin yer aldığı bir nota verdiğini bildirmektedir. Bahsedilen notadaki bilgilerle Hatisyan notasındaki bilgilerin aynı olduğu kuvvetle muhtemeldir. Bk. Aharonian, agm., volume XVI, p. 59.

SONUÇ

Osmanlı ve Rus imparatorluklarının yıkılmasından sonra bunu fırsat olarak gören Ermeniler kendi millî devletlerini kurmak istemiş ve bu imparatorlukların bazı toprakları üzerinde hak iddia etmişlerdir. Bu topraklardan biri olan Kars'ın, Osmanlı Devleti'nin 1878 yılında Rusya ile imzaladığı Ayastefanos Antlaşması şartlarına göre "savaş tazminatı" olarak Rusya'ya bırakıldığı tespit edilmiştir. Bu antlaşma geçersiz olup yerine Berlin Antlaşması imzalanınca Ayastefanos Antlaşması ile Rusya'ya bırakılan Eleşkirt Ovası'nın Osmanlı Devleti'ne iade edildiği, Kars'ın ise Rusya'da kaldığı belirlenmiştir. Osmanlı Hükûmeti, savaş tazminatı ödeme kudreti olmadığı için Kars'ı Rusya'ya bırakmak mecburiyetinde kalmıştır. Buna rağmen Ermeniler, nüfus çoğunluğuna sahip oldukları gerekçesiyle Kars ve diğer Anadolu şehirleri üzerinde hak iddia etmişlerdir. 1914 yılında Ruslar tarafından yapılan nüfus sayımlarında Kars'ta ve Kafkasya'nın birçok bölgesinde Ermenilerin nüfus çoğunluğunun olmadığı tespit edilmiştir. Osmanlı Devleti ve Rusya, İngiltere, Fransa gibi çeşitli devletler tarafından yapılan nüfus istatistiklerinden anlaşılmaktadır ki Ermeniler, Türkiye'nin hiçbir bölgesinde ve hiçbir zaman nüfus çoğunluğuna sahip olmamışlardır.

İngiliz ve Amerikalı misyonerler, savaş sonrasında düzenlenen konferanslarda, savaş sırasında Ermenilerin öldürüldüğü iddialarını rakamlar vererek telaffuz etmişler, ancak ortaya bir delil koymamışlardır. Misyoner örgütleri ve onlarla bağlantılı kişilerin söz konusu iddialarının, Anadolu'daki faaliyetlerini devam ettirme isteğinden kaynaklandığı kanaati oluşmuştur. Ermenilerin kendi hazırladıkları raporlar, Milletler Cemiyeti'ne sundukları muhtıralar, Türk ve Batı arşivlerinde bulunan belgeler incelendiğinde, "soykırım" yapıldığı iddiasının doğru olmadığı; Birinci Dünya Savaşı ve Türk Millî Mücadelesi sonrasında, hayatta kalan Osmanlı Ermenilerinin sayısının 1.371.823 olduğu ve bunun da toplam nüfuslarına yakın bir sayıya karşılık geldiği tespit edilmiştir.

Osmanlı vatandaşı Ermenilerin savaş sırasında zaruri gerekçelerle sevk ve iskân edildikleri, bunların birçoğunun belirlenen iskân yerlerine yerleştirildikleri, savaş bitince de önemli bir kısmı-

EKLER

- I -

Au sujet de la constitution d'un foyer national arménien que certains milieux d'Anatolie et d'Amérique voudraient réaliser aux dépens de la Turquie la Délégation Turque croit devoir émettre les considérations suivantes:

Premièrement - Il existe actuellement un foyer national arménien; c'est la République d'Erivan avec laquelle la Turquie a signé à Kars le 13 Octobre 1921 un traité d'amitié.

Deuxièmement - Aucune province turque ne contient une population dont la majorité soit arménienne.

En effet voici la proportion des populations turques ^{et} arméniennes dans les six Vilayets orientaux et dans le Vilayet d'Adana.

	Musulmans	Arméniens		
Vilayet d'Erzeroum :				
Statistique Officielle (1914)	673297	136618		
Livre Jaune [1897]	500782	134967		
V. Cuinet (1892)	500782	135087		

Vilayet de Sivas :				
Statistique Officielle:	939735	151674		
Livre Jaune :	839514	170433		
V. Cuinet :	839514	170433		

Vilayet de Diarbékir : St. Of.			492101	73226
Livre Jaune :	328644	79122		
V. Cuinet :	327644	79189		

Vilayet de Mamouret-ou-Asis :				
St. Of.	446374	87864		
L. J.	505446	68719		

Ek 1a: Türk Heyetinin Lozan Konferansı'nda sunduğu nüfus istatistikleri (TDA. 571-34854-137556-13, 1922.11.01).

DİZİN

A

ABD 9, 27, 28, 29, 35, 36, 41, 42, 52,
56, 57, 67, 68, 69, 70, 71, 81, 91,
99, 103
ABD Senatosu Dış İlişkiler Komitesi 35
Adana 11, 14, 32, 33, 75, 85, 86, 112
Ahılkelek 90
Ahıska 5, 25
Akdeniz 14, 33, 47
Albay J. C. Rhea 27
Alexander Hatisyan 11, 50, 89
Ali Galip Bey 36
Allenby 55, 86
Almanya 27, 28, 67, 99, 103
Amerika 9, 27, 31, 33, 41, 45, 58, 90, 91,
97, 98, 100, 103, 111
Amerika Birleşik Devletleri 9, 27, 31, 41
Amerikalı 107
Amerikalılar 31
Anadolu 5, 7, 17, 18, 19, 20, 21, 25, 32,
35, 36, 41, 42, 47, 48, 49, 53, 54,
67, 72, 73, 77, 79, 81, 85, 96, 99,
102, 103, 104, 107, 111, 112, 115
Anapa 25
Anglo-Fransız 37
Ankara 4, 18, 19, 21, 25, 26, 28, 29, 31,
34, 36, 40, 44, 48, 50, 52, 53, 62,
65, 67, 72, 79, 85, 86, 96, 98, 100,
111, 112, 113, 114, 115
Ankara Antlaşması 53
Antep 14, 101
Arabistan 60
Aram Manukyan 19
Arap 46
Ardahan 25, 26, 27, 49, 50, 72, 81
Arnold J. Toynbee 60
Artvin 25, 81
Atina 101

Avetis Aharonyan 31, 49, 85
Avrupa 32, 36, 44, 51, 58, 69, 72, 76, 90,
91, 94, 97, 98, 103
Avrupalılar 30
Avusturalya 102
Avusturya-Macaristan 30
Ayntab 32
Azerbaycan 5, 20, 27, 28, 42, 43, 48, 53,
57, 61, 62, 65, 76, 90, 91, 92, 93,
94, 96, 97, 98, 99, 102, 104, 114
Azerbaycan Başbakanı Yusubbekov 27

B

Babadağı 25
Bağdat 36
Bakü 25, 49, 78, 93, 95
Balkan 18, 97
Başbakan Millerand 45
Başpiskopos Bezciyan 54
Başpiskopos Naglian 54
Batı Anadolu 102, 103, 104
Batı Ermenistan 20, 31
Batı Trakya 101
Batum 25, 26, 27, 43, 49, 50, 79, 91, 92,
93, 94, 95, 96, 115
Bayburt 47
Bayezid 25, 47, 76
Bayezit 25, 47, 73, 92
Belçika 103
Berlin Antlaşması 11, 25, 26, 107
Beş Büyüklükler 29
Beyrut 55, 72
Binbaşı Johnson 80
Binbaşı Noel 36, 37
Birinci Dünya Savaşı 14, 18, 19, 21, 28,
30, 77, 82, 93, 99, 100, 104, 105,
107
Birmingham Sarayı 44

Bitlis 21, 33, 41, 43, 44, 70, 71, 72, 75,
86, 91, 101

Boevaya Pravda 11, 104, 105

Bogos 31, 38, 39, 40, 41, 51, 52

Bogos Nubar 31, 38, 39, 40, 41, 51, 52

Boğazlar 46

Bolşevikler 27, 47

Borçalı Vadisi 61

Brest-Litovsk Antlaşması 27, 48, 49

Britanya Dernekleri Ortak Konseyi 59

Bulgaristan 91, 97, 98, 101, 103

Büyük Britanya 31, 44, 61, 70

Büyük Britanya Kralı 44

Büyük Devletler 39

C

Caleb Frank Gates 70

Cambon 44

Canik 91

Canterbury Başpiskoposu 44

Cebelibereket 33

Cenevre 19, 28, 47, 52, 54, 55, 57, 81, 85,
97, 109

Cezayir 101

Churchill 36

Civanşehir 92

Clemenceau 32

Cumhuriyet Arşivi 9, 20, 110

Curzon 37, 39, 40, 44, 71, 72, 104

Ç

Çoruh 25

Çukurova 7, 14, 17, 32, 54, 71, 85

D

Dağıstan 79, 91, 95

Daily Telegraph 67

Delican 93

Deyr-i Zor 19

Diaspora 28, 112

Diyarbakır 33, 75, 91

Doğu Anadolu 7, 18, 21, 32, 77, 85

Doğu Lejyonu 19, 55

Don 91, 96, 99

Dördüncü Ordu 18

Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa
18

E

Eçmiyazın 17, 31, 47

Edirne Antlaşması 25

Edward Noel 36

Eleşkirt 25, 47, 58, 90, 93, 107

Eleşkirt Ovası 25, 107

Elviye-i Selâse 25

Emmanuel de Peretti de La Rocca 85

Erciş 91

Erivan 35, 40, 41, 43, 49, 50, 57, 58, 61,
62, 63, 64, 65, 72, 76, 78, 90, 93,
94, 95

Erivan Cumhuriyeti 43, 57, 64, 65

Erivan Ovası 62

Ermeni 5, 7, 11, 13, 14, 15, 17, 18, 19,
20, 21, 22, 25, 27, 28, 31, 32, 33,
34, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 43, 44,
45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54,
55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64,
65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73,
74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 85,
86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94,
96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103,
104, 105, 108, 111, 112, 113,
114, 115

Ermeni Amerikan Derneği 70

Ermeni birlikleri 19, 55

Ermeni Cumhuriyeti 19, 35, 58, 72

Ermeni heyetleri 32, 36, 51, 100

Ermeni Katolik Patrikhanesi 54

Ermeni Kilisesi 87, 99

Ermeni Lejyonu 19, 55

Ermeniler 5, 7, 11, 14, 15, 17, 18, 19, 20,
21, 25, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38,
41, 52, 54, 55, 56, 57, 60, 68, 70,
75, 77, 78, 80, 81, 82, 85, 86, 87,
89, 93, 95, 98, 99, 102, 105, 107,
112, 114

- Ermeni mandası 35
 Ermeni Millî Delegasyonu 31, 38, 51, 60, 99
 Ermeni Millî Meclisi 44
 Ermeni Millî Ocağı 52
 Ermeni mülteciler 11, 58, 70, 97
 Ermenistan 7, 8, 11, 15, 20, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 67, 68, 69, 71, 73, 74, 76, 77, 81, 82, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 104, 108, 112, 114, 115, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131
 Ermenistan Başbakanı Hatisyan 27, 28
 Ermenistan Cumhuriyeti 7, 8, 15, 20, 31, 33, 38, 39, 42, 44, 47, 48, 49, 50, 52, 56, 58, 60, 61, 68, 69, 71, 73, 89, 91, 95, 102, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131
 Ermenistan Cumhuriyeti Delegasyonu 31, 38, 48, 49
 Ermenistan Geçici İtilaf Yüksek Komiseri 27
 Ermeni Yurdu 7, 21, 32, 47, 54, 55, 59, 66, 67, 73, 80
 Ernest Bogart 104
 Erzincan 43, 44
 Erzurum 18, 26, 33, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 71, 74, 75, 86, 94, 101
- F
- Filistin 19, 33, 46, 55, 60, 71, 97, 98, 102, 105
 Franklin-Bouillon 55
 Fransa 19, 29, 35, 37, 44, 55, 60, 67, 70, 71, 96, 97, 98, 99, 101, 103, 105, 107
 Fransızlar 14
- G
- Gazlıgöl 25
 Gence 25, 78, 95
 General Allenby 86
 General Harbord 42, 77, 111
 George R. Montgomery 70
 George V 44, 47
 Giers 36
 Girit 101
 Gülistan Antlaşması 25
 Gümrü 7, 11, 27, 50, 51, 64, 73, 77, 89, 115
 Gümrü Antlaşması 50, 51, 115
 Gümrü Konferansı 89
 Gümüşhane 47
 Güney Afrika 30
 Güney Amerika 103
 Güneydoğu Anadolu Bölgesi 36
 Güney Kafkasya 63, 77, 96, 98
 Gürcistan 20, 27, 28, 42, 43, 53, 57, 61, 76, 90, 91, 92, 94, 96, 97, 98, 99, 102, 104
 Gürcistan Dışişleri Bakanı Gugeşvari 27
 Gürcü 27
- H
- Habeşistan 102
 Halep 19, 72, 86
 Hamit Bey 55
 Hamo Ohancanyan 31
 Harold Buxton 57
 Harput 33, 91, 101, 104
 Hatisyan 7, 11, 27, 28, 50, 73, 89, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 103, 113
 Hazar Denizi 33, 47
 Hınçaklar 18
 Hınıs 73, 92
 Hırsova 25
 Hicaz 46
 Hindistan İmparatoru 44
 Hopa Çayı 25
 Hovhannes Khan Masehyan 31
 Hristiyan 36, 44, 48, 71
 Hüseyin Rauf Bey 79

I

- II. Abdülhamit 17, 18
 II. Meşrutiyet 14, 18, 37, 51
 Irak 97, 98

İ

- İngiliz 5, 7, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 44,
 57, 60, 67, 71, 72, 77, 82, 89, 94,
 100, 107, 111, 113
 İngiltere 25, 28, 29, 35, 36, 37, 44, 56, 60,
 67, 100, 103, 107
 İran 17, 20, 25, 63, 65, 72, 91, 94, 97, 98,
 102, 104
 İsakçı 25
 İskenderun Limanı 33
 İsmet Paşa 11, 70, 72, 73, 79, 113
 İstanbul 4, 13, 17, 20, 21, 27, 31, 33, 35,
 36, 38, 42, 44, 45, 53, 54, 55, 57,
 67, 70, 79, 85, 86, 87, 88, 91, 99,
 100, 102, 103, 104, 109, 111, 112,
 113, 114, 115
 İstanbul Büyükelçiliği 100
 İstanbul Ermeni Patriği 36, 54, 104
 İstanbul Ermeni Patrikhanesi 17, 31,
 85, 86
 İsviçre 87
 İtalya 29, 35, 40, 52, 70, 101, 103
 İtilaf Devletleri 11, 14, 18, 35, 48, 53
 İttihat ve Terakki Cemiyeti 17
 İzmir 46, 55, 91

J

- Jamanak 100, 103
 Jan Smuts 30
 Japonya 29
 Java 102
 Joğovurti Tsaynı-Jamanak 100
 Johannes Lepsius 71
 Justin McCarthy 85, 98

K

- Kaçarlar Devleti 25

Kafkas Cephesi 19

- Kafkasya 11, 17, 20, 21, 25, 26, 35, 45,
 47, 48, 49, 53, 55, 57, 58, 59, 63,
 69, 72, 77, 78, 79, 86, 89, 91, 94,
 95, 96, 98, 99, 104, 107, 108, 112

Kafkasya Salnamesi 95

Kağızman 48

Kanada 103

- Karabağ 20, 25, 50, 65, 76, 90, 91, 92,
 93, 99

- Karadeniz 25, 32, 33, 43, 47, 63, 78, 90,
 92, 95, 104

Karapınar 19

Karekin Pastırmacıyan 31, 39

- Kars 25, 26, 27, 49, 50, 53, 57, 58, 62, 65,
 68, 72, 73, 76, 78, 79, 81, 90, 93,
 94, 95, 107, 112

Kars Antlaşması 53, 68

Kars Rus Konsolosu 81

Kars Yaylası 62

Kastamonu 91, 101

Katolik 17, 54

Kâzım Karabekir Paşa 49, 50

Kıbrıs 97, 98, 103

Kırım 91

- Kilikya 14, 17, 19, 32, 33, 52, 54, 55, 58,
 60, 69, 70, 71, 72, 85, 91, 101,
 115

Kilikya Ermeni Baronluğu 14

Kilikya Ermeni Devleti 14

Kilikyalılar Cemiyeti 15

Kilis 101

Kios 101

Kiskin 92

Konya 19, 91, 101, 104

Köstence 25

Krasnaya 104

Kuban 79, 95, 96, 99

Kudüs Ermeni Patrikhanesi 17

Kutayış 95

Kuzey Afrika 18

Kuzey Amerika 98, 103

Kuzey Kafkasya 58, 91, 104

Kürdistan 37, 38, 41, 43

- Kürt 7, 36, 37, 38, 63, 114
 Kürt aşiretleri 36
 Kürt Delegasyonu 38
 Kürtler 37, 38
- L
- Lazistan 43, 44
 Legran 49
 Lepsius 71, 85, 87, 88, 113
 Livre Jaune 74, 75
 Lloyd George 29, 32, 41, 56, 60, 112
 Londra 11, 35, 36, 40, 44, 45, 46, 51, 52, 53, 57, 58, 59, 60, 62, 66, 68, 87, 89, 104, 109, 115
 Londra Konferansı 11, 35, 40, 52, 53, 60, 68, 115
 Londra Merkez İslâm Cemiyeti 46
 Lord Cecil 44
 Lord Harding 44
 Lozan Barış Antlaşması 81, 100, 114
 Lozan Konferansı 7, 8, 11, 15, 27, 32, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 79, 80, 87, 99, 100, 111, 113, 117, 118, 119, 120, 121, 122
 Lübnan 97, 98
 Lynch 85, 114
- M
- Macaristan 30, 103
 Maçin 25
 Mahmudiye 25
 Makedonya 101
 Maku 63
 Mamuretülaziz 33, 74, 75, 86
 Manda 29
 Maraş 5, 14, 18, 19, 32, 33, 55, 101, 112
 Maraş Mutasarrıfı Mümtaz Bey 18
 Marcellin Berthelot 37
 Mareşal Foch 41
 Mecidiye 25
 Meclis-i Vükela 34, 57, 110
 Medine 13
 Mekke 13
- Memlukler 17
 Mersin 14, 32, 55
 Mezopotamya 43, 46, 60, 62, 67, 97, 113
 Mısır 45, 91, 97, 98, 101, 102
 Midilli 101
 Milletler Cemiyeti 3, 7, 15, 22, 27, 28, 29, 30, 40, 46, 47, 49, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 67, 68, 69, 70, 80, 81, 87, 95, 96, 97, 99, 107, 109
 Milletler Cemiyeti Arşivi 7, 22, 95, 109
 Milletler Cemiyeti Genel Kurulu 47, 52, 56, 60, 68, 69
 Milletler Cemiyeti Konseyi 29, 40
 Milletler Cemiyeti Misakı 30
 Milletler Cemiyeti Mülteciler Ofisi 97
 Mondros Mütarekesi 19, 99
 Montagna 52
 Morgenthau 36
 Moskova Antlaşması 53, 74, 81
 Muhittin Paşa 55
 Mustafa Kemal Paşa 41, 46, 51, 70, 71
 Musul 37, 81
 Muş 21, 43, 73, 75, 92
 Müdafaname 34
 Müslüman 11, 14, 17, 18, 19, 21, 34, 38, 45, 46, 47, 48, 61, 62, 63, 71, 73, 74, 76, 77, 90, 93, 94, 95
 Müttefik 19, 35, 41, 43, 49, 57, 79, 80
- N
- Nahçıvan 25, 51, 62, 63, 65, 95
 Nansen 11, 57, 97, 99
 Nansen Ofisi 99
 Nazimutcar Hacı Mirza Haşim İsfehani 46
 Near East Relief 100
 New York Tribune 104
 Noradunkyan 51, 56, 67, 96, 97, 99, 113
- O
- Onlar Konseyi 29
 Orta Doğu 97, 102

Osmaniye 32

Osmanlı 5, 7, 11, 13, 15, 17, 18, 19, 20,
21, 22, 25, 26, 27, 29, 30, 33, 34,
35, 38, 41, 42, 45, 46, 48, 51, 53,
57, 58, 59, 60, 71, 72, 74, 75, 85,
86, 87, 88, 93, 94, 99, 104, 105,
107, 108, 109, 110, 111, 113,
114, 115

Osmanlı Devleti 7, 11, 13, 17, 18, 19,
21, 25, 26, 27, 29, 30, 34, 35, 41,
42, 46, 48, 51, 53, 59, 60, 86, 104,
107, 111, 115

Osmanlı Ermenileri 17

Osmanlı Mebusân Meclisi 51

Osmanlı Padişahı 17

Osmanlı tebaası 25, 45

P

Palu 44

Paris 7, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36,
38, 39, 45, 47, 48, 51, 52, 55, 60,
70, 85, 89, 96, 109, 111, 112, 113,
114, 115

Paris Barış Konferansı 7, 28, 29, 31, 34,
36, 38, 111, 114

Patrik 17, 44, 45, 54

Paul Deschanel 45

Paul Hymans 28

Pire 101

Poincare 96

Poti 25

Protestanlık 17

R

Rakalman 78, 95

Revan 25

Richard G. Hovannisian 21, 32, 85, 113

Rize 43, 47, 76, 93

Romanya 91, 103

Rostov 91

Rubenyan Hanedanı 14

Ruhbanlar 25

Rum 14

Rumeli 18, 25

Rus 5, 7, 17, 18, 20, 21, 25, 26, 27, 28,
36, 43, 48, 53, 56, 58, 59, 60, 62,
72, 74, 77, 79, 81, 91, 92, 94, 95,
96, 97, 99, 104, 105, 107, 110,
112, 114

Rus Çarlığı 17, 20

Rusya tebaası 25

S

Samos 101

San Remo 7, 39, 44

San Remo Konferansı 7, 39

Sarıkamış 48, 58

Sarur 51

Sason 18

Selanik 101

Serdarabad 99

Sevk ve İskân Kanunu 13, 14, 15, 21,
87, 96

Signor Nitti 40

Siirt 44

Sis 17, 33, 54

Sivas 33, 74, 75, 86, 90, 91, 93, 101, 104

Soğanlı 25

Sohum 78, 91, 95

Sovyet Erivan Cumhuriyeti 57

Sovyetler Birliği 98, 99

Sovyet Rusya 53, 98, 102

Sudan 91, 97, 102

Suny 87, 115

Suriye 36, 43, 46, 60, 71, 72, 97, 98, 102,
105

Suriyeli 33

Sünne 25

Sürmeli 50

Sykes-Picot Antlaşması 71

Ş

Şerif Paşa 38, 39

Şeyh Mahmut 37

T

- Taner Akçam 21, 87
 Taşnaklar 18, 20, 47, 48, 50, 73, 90
 Taşnaksutyun 5, 17, 18, 20
 Terski 79, 95
 Terzibaşyan 31
 Tiflis 33, 78, 95
 Tortum 25
 Trablusgarp 18
 Trabzon 33, 41, 43, 44, 45, 47, 56, 57, 71,
 86, 91, 96, 101, 115
 Trabzon Limanı 43
 Trakya 35, 46, 101
 Transilvanya 103
 Tulca 25
 Tunus 101
 Türk 3, 5, 7, 8, 9, 11, 14, 15, 16, 18, 20,
 21, 22, 27, 28, 30, 31, 33, 34, 35,
 36, 38, 40, 41, 43, 45, 46, 47, 48,
 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 60,
 61, 62, 63, 67, 69, 70, 73, 74, 75,
 76, 77, 79, 80, 81, 82, 85, 87, 88,
 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 99, 107,
 108, 110, 111, 112, 113, 114, 115,
 117, 118, 119, 120, 121, 122
 Türk Diplomatik Arşivi 9, 22, 48, 50, 92,
 93, 94, 95, 110, 115
 Türk düşmanlığı 108
 Türk Heyeti 11, 15, 73, 74, 77, 79, 80,
 89, 91, 92, 93, 95, 99
 Türkiye 7, 9, 11, 15, 20, 21, 25, 26, 27,
 28, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 41,
 42, 43, 44, 45, 49, 50, 51, 52, 53,
 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 65, 67,
 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77,
 79, 81, 82, 85, 86, 89, 90, 91, 92,
 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100,
 101, 102, 103, 104, 105, 107, 112,
 113, 114, 115
 Türkiye Büyük Millet Meclisi 9, 20, 35,
 115
 Türkiye Ermenileri Kongresi 35
 Türkmençay Antlaşması 25

U

Urfa 14, 32

Ü

Ürdün 98

V

- Vahan Papazyan 31, 47, 50, 51
 Van 19, 21, 33, 41, 43, 44, 51, 58, 63, 70,
 71, 72, 73, 75, 81, 86, 90, 91, 92,
 93, 94, 100, 101
 Venizelos 36, 44
 Viladıkafkas 91
 Vilayât-ı Sitte 20
 Vital Cuinet 72, 74, 75, 85

W

- Washington 39
 Wilson 27, 28, 29, 30, 32, 35, 41, 42, 44,
 46, 49, 52, 56, 60, 67
 Wilson İlkeleri 29

Y

- Yahudi 14
 Yakın Doğu 69
 Yeniköy Antlaşması 18
 Yunan 11, 21, 44, 55, 57, 101, 102, 103
 Yunanistan 36, 53, 91, 97, 98, 103
 Yusuf Kemal Bey 62
 Yüksek Konsey 29, 30, 44, 54, 68, 69

Z

- Zeytun 5, 18, 19, 112
 Zeytun Ermenileri 5
 Zeytun İsyanı 18